

Eleştirel jeopolitik: Yer politikalarını yeniden okumak

Critical geopolitics: Rereading geo-politics

Nurettin ÖZGEN¹ , Saitcan GÜNGÖRDÜ²

¹⁻² Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü

ORCID: N.Ö. 0000-0001-9191-1579; S.G. 0000-0002-9170-8920

ÖZ

Yerküre politikası olarak tanımlanan jeopolitik, 20. yüzyıl küresel siyaset ve güç ilişkilerinin şekillenmesinde etkin bir alt disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Kavramın ortaya çıkmasında temel ilke, yapısal güç ve iktidar odaklıdır. Bu bağlam üzerinden yerin politikası inşa edilir ve coğrafya kavramı işe koşular. Özellikle fiziki coğrafya unsurları ve güç üzerinden inşa edilen uluslararası ilişkiler ve alansal hâkimiyet yaklaşımları, dönemin siyaset bilimcileri ve coğrafyacıların da katkısıyla, devletlerin savaş ve yıkım süreçlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu yıkıcı etkiler, özellikle ikinci dünya savaşı sonlarında jeopolitiğin 'entelektüel zehir' ya da 'şüpheli bilim' olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Jeopolitik biliminin bu olumsuz sicil kaydı, coğrafyanın da 'sabıkalı bilim' ya da 'kanlı disiplin' olarak yorumlanmasına ve disiplinin kimliğine dair şüphelerin artmasına neden olmuştur. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle çağdaş jeopolitik teoriler de bu etkilere paralel olarak şekillenmiştir. Özellikle 1970 ve 1980'lerde ortaya çıkan ve mekânsal kalıpların siyaseti nasıl harekete geçirdiği ya da bu minvalde etkin aparatlar oluşturduklarıyla ilişkili yeni bir politik argüman üzerinden inşa edilen 'eleştirel jeopolitik' yaklaşım, sosyal bilim literatüründe geniş bir kabul görmüştür. Bu yaklaşımın esin kaynağı olarak başta Frankfurt Okulu olmak üzere; Foucault, Said, Fanon, Lacoste ve Harvey gibi sosyal bilimcilerin etkinliği, eleştirel bilimin ve dolayısıyla eleştirel jeopolitik yaklaşımın da gelişmesine zemin oluşturmuştur. Günümüzde Tuathail, Dalby, Dodds gibi coğrafyacıların çalışmalarıyla kuram, post-pozitivist söylemlerle jeopolitiği sorgular ve kendi yaklaşımı üzerinden yeni bir jeopolitik okuması sunar. Bu çalışmanın amacı, yer politikalarının gelişimine dair güç ilişkilerinin ötesinde, sosyo-mekânsal süreç ve örüntülerin tanımlanması ve *eleştirel jeopolitik* yaklaşımın nüvesine ilişkin nirengi bağlamların örnek çalışmalar üzerinden açıklanmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik, Eleştirel Jeopolitik, Eleştirel Teori, Coğrafya, Jeopolitik Dönüşüm.

ABSTRACT

Geopolitics, defined as the policy of the Earth, appeared as an effective sub-discipline in shaping global politics and power relations in the 20th century. The basic principle in the appearance of the concept is focused on structural power and power. Through this context, the policy of the earth is built and the concept of geography is applied. In particular, international relations and spatial dominance approaches built on physical geography elements and power influenced the war and destruction processes of the states with the contribution of political scientists and geographers of the period. These devastating effects, led to the geopolitics being called "intellectual poison" or a questionable science, especially at the end of the second world war. This negative record of geopolitical science has caused geography to be interpreted as "criminal science" or "bloody discipline and increased doubts about the identity of the discipline. In particular, the geopolitical approach, which emerged in the 1970s and 1980s and was built on new political arguments related to how spatial patterns mobilize politics or form effective apparatuses, has been widely accepted in the social science literature. Together with the fall of the Berlin Wall in 1989 and the dissolution of the Soviet Union in 1991, contemporary geopolitical theories have been shaped in parallel with these influences. As sources of Inspiration, beginning with Frankfurt School, The activity of social scientists such as Foucault, Said, Fanon, Lacoste, Chomsky and Harvey has been the basis for the development of critical science and thus critical geopolitical approach. Today, with the work of geographers such as Tuathail, Dalby and Dodds, the theory questions classical geopolitics with post-positivist discourses and presents new geopolitical readings with different approaches.

Keywords: Geopolitics, Critical Geopolitics, Critical Theory, Geography, Geopolitics Transform.

Başvuru/Submit: 15.03.2019 **Kabul/Accept:** 08.05.2019

Sorumlu yazar/Corresponding author: Doç. Dr. Nurettin Özgen / nozgen@gmail.com

Atıf/Citation: Ozgen, N., Gungordu, S. (2019). Eleştirel jeopolitik: Yer politikalarını yeniden okumak. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 913-922) içinde. İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.085>

1. GİRİŞ

“*Yer’e bağlı siyaset yapma*” olarak tanımlanan jeopolitik kavramı ilk defa 1899 yılında İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellén tarafından tanımlanmış ve siyaset bilim literatürüne girmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında bu kavramın ortaya çıkması, dönemin politik gelişmeleriyle yakından ilgilidir. Bilindiği üzere; XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimleri önemli siyasi ve ekonomik dönüşümlere alan açmıştır. Mutlak monarşinin yıkılıp cumhuriyetin kurulması, sanayi devrimiyle birlikte; daha önce hiç olmadığı kadar hızlı üretim faaliyetlerin oluşması ve bunların getirdiği eşitsizlikler, imparatorlukların zayıflaması ve milletlerin bağımsızlık istemi gibi birtakım süreçlere bağlı olarak ve özellikle XIX. yüzyılın bir siyasal kimlikle anılmasına neden olmuştur. Avrupa ve kuzey Amerika merkezli bu gelişmelerin hızlı bir yayılım gösterdiği ideolojik evrilmeler, yeni bir düzenin kurulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu düzenin inşa aracı olarak da *ideolojik* pratikler hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda ‘*ideoloji*’ kavramının XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkması da oldukça anlamlıdır (Örs, 2016). Başta Avrupa kıtası olmak üzere, farklı coğrafyalarda görülen benzer gelişmeler devletlerin birbirleri arasındaki güç mücadelelerini de farklı politik alanlarda sürdürmesine neden olmuştur. Bu veçhe üzerinden, klasik jeopolitik kuramların ortaya çıkışı ve ideolojik bağlamlara yönelik ilişkisini kavramak önemlidir. Defay (2005, s.14) XIX. yüzyılda jeopolitiğin ortaya çıkışını 3 temel yapı üzerinden açıklamaktadır: a) Çifte bilimsel temel, b) Teknolojik temel, c) Siyasal temel. Defay’ın bu alt başlıklandırmaları, gerek dönemin politik -ve *politikayla yakından ilişkili birtakım bilimsel faaliyetleri*- gerekse sanayi devriminden beri hızla gelişen teknik araçlarla coğrafi mesafenin en aza indirgemesini açıklamak bakımından önemlidir. Ekonomik ve politik faaliyetlerini hızlandıran XIX. yüzyılın önde gelen büyük güçleri/ devletleri, küresel güç olma mücadelesine girişmiş ve bu süreçlerde siyasal bir aparat olarak coğrafyadan da yararlanmışlardır. ‘*Klasik jeopolitik kuramlar*’ olarak sonraları adlandırılan ‘*kara hâkimiyet teorisi*’, ‘*deniz hâkimiyet teorisi*’ ‘*hava hâkimiyet teorisi*’ gibi teoriler, jeopolitik süreçlere içkin belirli ön kabullerden yola çıkılarak geliştirilmiş teorilerdir. Dönemin yoğun politik ortamında herhangi bir coğrafi alanın çeşitli sebeplerle önem kazanması, güç mücadelelerinin de odak noktasını belirliyor ve devlet politikasına yön veriyordu. Avrasya’nın ele geçirilmesinin politik avantajları ya da denizlerin hakimiyetini elinde bulunduranların dünyaya hakim olacağına ilişkin teoriler belirli güç mekanizmalarından hareket ediyor ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkacak savaşların da ‘*bilimsel*’ altlığı oluşturuyordu. Ratzel’in daha sonra Haushofer tarafından ‘*lebensraum (yaşam alanı)*’ olarak kavramsallaştırılan- ve devleti canlı bir organizmaya benzeten yaklaşımları, Nazi Almanya’sı tarafından kullanılmıştı. Bu ve benzeri örnekler, I. ve II. Dünya Savaşlarından sonra jeopolitik ve coğrafyanın kimliğine negatif anlamların yüklenmesine ve disiplinlerin varlık sebebinin yeniden sorgulanmasını gerektirmiştir. Fransız lider Napolyon, “*her devlet kendi coğrafyasının siyasetini izler*” demiş (Defay, 2005, s.13) ve Sorbonne Üniversitesi’nde ilk coğrafya kürsüsünü kurmuştu. Burada coğrafyadan kastedilen haritadır. Haritaların da temsili mekânlar olarak iktidarların territorial güç araçları olduklarını da eklemek gerekir.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra dünya, SSCB ve ABD gibi iki büyük siyasal gücün güdümünde kutuplara ayrılmıştı ve bunlardan farklı olarak III. dünya ülkeleri olarak adlandırılan, genellikle bu iki süper güç tarafından baskılanan ve paylaşılmaya çalışılan bir grup da yer almaktaydı. Politik kutuplara ayrılan dünyanın bu durumu, 1991’de SSCB’nin ve Berlin Duvarı’nın yıkılmasına bağlı olarak değişecekti. II. Dünya savaşının ardından 1970’lere kadar siyasi coğrafya ve jeopolitik çalışmalar da bir tür gerileme ve apolitik süreçler içine girmiştir (Flint & Taylor, 2014, s.7; Akengin, 2010, s.11). Siyasi coğrafya ve jeopolitik çalışmalarda bu durum, güce dayalı klasik jeopolitik kuramların savaş süreçlerinde önemli etkiler yaratmasından kaynaklandığı yönünde yaygın bir kanı vardır (Fouberg, Murphy & de Blij, 2009, s.263; İşcan, 2004; Yılmaz, 2012). Öyle ki, 1945-1975 yılları arasında Batı’da ‘*jeopolitik*’ terimi geçen hiçbir kitap yayınlanmamıştır (Hepple, 1986; akt: Flint & Taylor, 2014, s.6).

1991’de SSCB’nin dağılışı, ABD’nin küresel ölçekli yarışının bir başarısı olarak görülmüş ve dünyada serbest piyasa ekonomisine dayalı, liberal bir anlayışın hâkim olacağına ilişkin bazı teoriler öne sürülmüştür. Fukuyama’nın *Tarihin Sonu* (1992), Brzezinski’nin *Büyük Satranç Tahtası* (1997) ve Huntington’un *Medeniyetler Çatışması* (1996) gibi çalışmalar, tek kutuplu dünyada güç ilişkilerinin nasıl seyredeceğine ve gelecekteki politik yönelimlerin ne yönde olacağına dair teoriler öne sürmekte ve jeopolitiğin tekrar gündem oluşturmasına alan açmaktaydı. Bu alanlardan biri de jeopolitik yaklaşımların yeniden gündem oluşturmasıydı.

1970’lerde coğrafyada görülen çok paradigmatlı süreçler, coğrafyanın güç ve hegemonya arasındaki ilişkilerini de ortaya çıkarmış ve daha önceleri dile getirilmeyen birtakım durumlar gözler önüne serilmiştir. Bu paradigmlar, felsefi ve bilimsel derinliğini, 1923’te Frankfurt’ta kurulan (Frankfurt Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Enstitüsü) ve daha sonraları ‘*Frankfurt Okulu*’ olarak ünlenen bir grup entelektüel akademisyenin bilimsel faaliyetlerinden almaktaydı. I. ve II. Dünya Savaşları arasında dünyanın içinde bulunduğu durumu tanımlamak ve mevcut sorunlara bilimsel ve felsefi çözümler sunmak amacıyla çalışmalarını yürüten bu akademik çevre, ‘*eleştirel teori*’yi

ön plana çıkarmasıyla tanınmıştır. Frankfurt Okulu teorisyenleri, çalışmalarını siyasal, ekonomik, psikolojik ve sosyo-kültürel düzlemde yürütmüş ve eleştirilerini pozitivist yöntemin eleştirisi üzerine kurgulamıştı (Bağçe, 2015, s. 10). 1960'lı yılların toplumsal hareketlerinden (genellikle politik, çevresel ve cinsiyete dayalı söylemlerden hareket eden ve birçok farklı ülkede görülen kentsel hareketler) yola çıkarak coğrafyadaki pozitivist yaklaşıma eleştiriler getiren bu paradigmlar, beşeri coğrafyanın çok paradigmatlı bir yapıya evrilmesine zemin oluşturmuştur (Özgen, 2010; Öztürk ve Karabağ, 2013). Bu paradigmatik alanların coğrafyanın politığıne ve politik olanın coğrafya ile kurduğu özel ilişkiye alan açması da siyasal coğrafyanın önde gelen alt disiplinlerinden jeopolitik için de yeni yaklaşımlar oluşturacaktır.

1970'li yılların çok paradigmatlı süreçlerinden hareket ederek, devletlerarası güç ilişkilerini ve buradaki sorunlu yapıları yeniden inceleme ve yeni bir yaklaşım getirme amacı taşıyan eleştirel jeopolitik, siyasal düzlemde görünmeyen ya da az görünen coğrafi unsurun/unsurların harekete geçirilmesine yönelik bilimsel eylemselliği ifade etmektedir. Klasik jeopolitik yaklaşımın bilgi-güç eylemleri arasında kalmış ve bilimselliğinin iktidar yapılarına hizmet etmesine karşın; eleştirel jeopolitik, devletçi dünya görüşünden uzakta eleştirel bir tutumdan hareket etmektedir. Coğrafyada, 1980'li yıllarda ortaya çıkan ve giderek popüler hale gelen eleştirel jeopolitik, ilgili literatürden hareketle kuramın yer politikaları ve siyasal coğrafya açısından öneminin analiz edilmesi, çalışmanın temel amaçlarındandır. *Eleştirel jeopolitik kuram; küresel, bölgesel ya da mekânsal düzlemde nasıl bir çerçeve oluşturur? Eleştirel jeopolitiğin klasik jeopolitik teorilerinden farklı olarak çalışma alanları nelerdir?* Bu iki temel araştırma problemlerinden hareketle; ilk olarak, jeopolitiğin şüpheli tutumu sorgulanacak daha sonra eleştirel jeopolitik kuram incelenerek; kuramın yer ve güç ilişkilerini kavrayış biçimi klasik jeopolitikle kıyaslanarak açıklanacaktır. Bu bağlamda, eleştirel jeopolitiğin gelişimi ve yer-siyaset ilişkileri açıklanacaktır. Sonuç olarak, bu çalışmanın odağı; jeopolitik ve eleştirel jeopolitik yaklaşımların bir okuması ve tarihsel perspektife ilişkin açıklayıcı örneklerle yorumlanmasını içermektedir.

2. KLASİK JEOPOLİTİK KURAMLARIN KISA BİR ELEŞTİRİSİ

Klasik jeopolitik, güç eksenli bir teritoryanın ve hareket mekanizmasının siyasal egemenliğini ifade eder. Bu hareket mekanizmasının temel aygıtları askeri ve siyasal pratiklerdir. Bu iki eylemsel yapılanmaya ilişkin örgütlenme ve alansal pratikler, hem iktidarı temsil eder, hem de iktidarın hâkimiyet alanını belirler. Mackinder, 1904 yılında yapılan bir konferansta şöyle der: *“Asya tarihin eksenidir. Modern teknolojiyle, özellikle demiryolu teknolojisiyle tarihi denetleyecek olan, dünyaya egemen olacaktır”* (akt. Defay, 2005, s. 19). Mackinder' in bu konuşması o yıllarda dikkat çekmese de 1919'da Avrasya'ya yaptığı *“kim Doğu Avrupa'ya hükmederse kalpgaha hükmeder ve dolayısıyla; dünyanın yönetimine hükmeder”* çağrısı özellikle Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'da yönetimi ele geçirmesine ve bu teorinin önem kazanmasına alan tanımıştır (Fouberg, Murphy & de Blij, 2009, s. 263). Ratzel'in kendisine *yaşam alanı (lebensraum)* bulma zorunluluğunda olan devleti ve Haushofer'ın Hitler ideolojisine altlık oluşturması Lacoste' un (1998, s. 13) deyimiyile; *“Hitlerci siyasal coğrafya, coğrafyanın sahip olabileceği en azgın siyasal ve ideolojik ifade”* şeklinde yorumlanabilir. Özsavaş-Atay (2016) jeopolitiği, realizm kuramındaki güç olgusuyla ilişkilendirmiş ve devletlerin amaç ve çıkarlarını sağlamak adına uyguladığı mekanizmaların güç tandanslı bir yapıdan oluştuğunu belirtmiştir. Flint & Taylor (2014, s.310) ise *‘Siyasi Coğrafya’* isimli çalışmalarında *jeopolitik* kavramını *“devletlerarasındaki coğrafi güç dağılımına, özellikle de büyük güçler arasındaki rekabete dair çalışma alanı”* olarak yorumlamaktadır. Yerküre' nin çeşitli coğrafi özelliklerine göre önem kazanması ya da önemsiz kılınması, iktidarların güç mücadelelerini oluşturmasında büyük etkiye sahiptir. Örneğin, I. ve II. Dünya savaşlarında bu durum çeşitli coğrafi kavramların istilasına ve çatışmalara yol açmıştır. Dodds' un (2007) tabiriyle; *‘entelektüel zehir’*, bilimselliğin ideolojiyle yan yana geldiğinde ne tür bir durum yaratabileceğine iyi bir örnektir. Agnew, *Geopolitics* adlı kitabında, modern devlet sisteminin ortaya çıkışından soğuk savaşın sonuna kadar üç temel jeopolitik düzen- medeniyet jeopolitiği, doğal jeopolitik ve ideolojik jeopolitik tecrübe edildiğini iddia etmiştir. Medeniyet jeopolitiği, Avrupa uyumu ve İngiliz hegemonyası altında cereyan etmiştir. İmparatorluklar arası çekişme döneminde doğal jeopolitik ve Soğuk Savaş döneminde de ideolojik jeopolitik hüküm sürmüştür (Gökmen, 2010, s. 217).

Genel bir tanımlamayla, jeopolitik kavramı; güç ilişkilerine dayalı coğrafi alana ilişkin iktidar düzenlemelerine ve bağıntısal formlarına ilişkin etkileşimleri ifade etmektedir. İktidarın coğrafi alana yönelik coğrafi ve stratejik hamlelerini ve Yer'e ilişkin politikaları içerir. Bu coğrafi alan, dar bir lokasyon olabileceği gibi, bölgesel veya kıtasal ölçekli bir coğrafi alana yönelik stratejik ve taktiksel hamleleri de içerebilir. Jeopolitik kavramıyla ilgili olarak, başlangıçta kara, deniz ve hava sahaları üzerinden geliştirilen bu jeopolitik kuramların alansal pratikleri, XX. yüzyılın savaş ve çatışmalarına gerekçeler oluşturan bu gelişmeler, objektiflikten uzak, inşacı güçler (askeri, siyasal ve elbette ki teknik güce sahip iktidarlar) tarafından üretilen çalışmalar olarak yorumlanmıştır. Bu nedenledir ki, II. Dünya Savaşından sonra uzunca bir süre dünyada jeopolitik ve siyasal coğrafya çalışmalarına kuşkuyla yaklaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, iktidarın inşa ettiği veya inşa etmek istediği etki alanının/teritoryanın bilimsel çalışmaların makul ve makbul gösterilerek bilimsel çalışma kisvesi altında,

iktidarın hesap bakiyesini meşrulaştırması, çeşitli tepkilere yol açmış ve bu türden aygıtsal alan yazınları, çeşitli bilim çevrelerince, ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Siyasal tarih alanında olduğu gibi, siyasi coğrafya ve jeopolitik alanlarda da bu türden eleştirel çalışmalar dikkat çekmektedir. XX. yüzyıl başlarında, bu teorilerin özellikle Britanya, Almanya ve ABD gibi güçlü devletler tarafından (ve özellikle askeri görevliler tarafından) ileri sürülmesi de bu teorilerin dünyayı yönetmek ve kendi egemenlikleri altına almak amacıyla yapılan çalışmalar olduğunu göstermektedir.

Ezcümle, modern jeopolitik söylem yalnızca “biz” ve “onlar” ayrımına değil, “biz”in üstünlüğü iddiasına da dayanır. Coğrafi keşifler sonunda Avrupa kendisini yeryüzündeki en medeni birim olarak tanımlamıştır. Bunun sonucunda, belirli bir hiyerarşiye dayanan coğrafi sınıflandırmalar doğal ve gerçek olarak kabul edilmiş ve böylelikle uluslararası politika pratiğine hâkim *Doğu-Batı* ayrımı ortaya çıkmıştır. Bu şekilde gelişen medeniyetçi söylem on dokuzuncu yüzyıl sonunda sosyal bilimlerde hâkim Darwinist akımla birleşerek “bilimsel” bir nitelik kazanmıştır. Geleneksel jeopolitik de bu düşünce yapısı içine doğmuştur. Dolayısıyla eleştirel jeopolitiğin irdelediği bu konular uluslararası ilişkiler disiplininin çalışma alanıyla yakından ilgilidir (Kaya, 2010, s. 220).

3. ELEŞTİREL TEORİ VE SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE JEOPOLİTİK

I. ve II. dünya savaş yılları arasında meydana gelen politik ve toplumsal olaylara, bilimsel ve felsefi bir yolla çözüm aramak isteminde olan Frankfurt Okulu, pozitivist yöntem ve pozitivist yöntemin “bilimselliğine” kuşkulu bir biçimde yaklaşmaktaydı. Okulun üyeleri, Almanya’da faşizmin giderek güçlendiği ve I. Dünya Savaşı’nın etkilerinin sürdüğü yıllarda yaşanan sorunları psikanalitik ve Marksizmin toplumsal koşullarını yeniden yorumlayarak incelemeye başladı. Bu bağlamda, Frankfurt Okulu’nun bilime yaklaşımı o güne değin tanımlanmış temel yaklaşımlardan uzaktı. Balkız’ın (2004, s.139) ifadesiyle; eleştirel kuramın önemli yönlerinden biri de iş bölümü sistemi ile sistemin hizmet ettiği, gizlediği ya da maskeleydiği toplumsal çıkarları sorgulamasıdır. Topluluğun üyeleri, toplumsal olanı anlamada doğa bilimlerinin pozitivist metodolojisinden farklı olarak, sosyal bilimlere özgü bir bilimsel form oluşturma amacındaydı. Bu bağlamda, toplumun ve özellikle alt tabaka insanların/ madun kesimlerin bilgi ve bilgiyi analiz etme kapasitelerinin, dolayısıyla jeopolitik eksenli alansal ilişkilere dair bilişsel ve duyuşsal edinimlerinin gelişerek daha özgür ve dönüştürücü bir farkındalığa sahip olmalarını amaçlamışlardı. Eleştirel kuramın odak noktası, bilginin ve bilişsel üretime iktidar ve güç merkezlerinin dışından başka bir ifadeyle, özgür ve dezavantajlı bilinçlerin perspektifinden bak(m)ımdır. Geuss (2018, s. 12), eleştirel teorinin temel özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

1. “Aşağıdaki anlamlarda eleştirel teorilerin insan eylemi için rehber olarak özel bir konumları vardır:

a) Bu teorilere inanan failerin aydınlanmalarını, yani onların gerçek çıkarlarının nerede olduğunu saptamalarını sağlama amacındadırlar;

b) İçkin bir anlamda özgürleştiricidirler; yani faileri, en azından kısmen kendi kendilerine dayatmış oldukları bir zorlamadan (*coercion*), bilinçli insan eyleminin kendi kendini früste etmesinden kurtarırlar.

2. Eleştirel teorilerin bilgi içeriği vardır; yani bilgi biçimleridirler.

3. Eleştirel teoriler epistemolojik olarak temel bakımlardan farklıdır. Doğa bilimlerinde teoriler “nesneleştiricidir;” eleştirel teoriler “dönüşlü”dür (*reflective*). O halde bir eleştirel teori, failere içkin anlamda aydınlatıcı ve özgürleştirici bir tür bilgi veren dönüşlü teoridir.”

Pozitivist bilim geleneğine karşı sosyal bilim pratiğinin *eleştirel* ve *dönüşlü* yönünü ön plana çıkararak bu üyeler, 1970’li yıllarda sosyal bilimde görülecek olan ve coğrafyada çok paradigmatlı bir oluşumu başlatan sürecin de bilgi-bilimsel altlığını hazırlamıştır. 1970’li yıllar coğrafyadaki pozitivist geleneğin eleştirilene tabi tutulduğu yıllardır (Yavan, 2005; Özgen, 2010). Kaynağını büyük ölçüde 1968 devriminin toplumsal hareketlerinden ve ABD’nin uyguladığı küresel ölçekte etki yapan siyasi müdahalelerinden alan bu coğrafi paradigmatların bilimsel yaklaşımı da pozitivist yöntemin bilimsel yaklaşımından farklılık gösteriyordu. Davranışsal, hümanist, radikal vb. akımlardan gelen post-pozitivist söylemler, sosyal bilim pratiğine ve beşeri coğrafyanın bilimsel kimliğine farklı açıklamalar getirerek disiplini çok paradigmatlı bir geleceğe taşıyordu. Bu bağlamda, coğrafyanın geçmişi ve ilişkisel pratiklerine eleştiriler getirilmiş, disiplinin iktidar ve güç odaklarını inşa etme yönünde bir “*araç*” haline getirilmesi sorgulanmıştır. Özgüç ve Tümertekin’in (2017, s. 273) de belirttiği üzere, 1970’li yıllar, coğrafi araştırmaya yeni bir temel sağlamanın ve coğrafyayı toplumsal yargıyla daha fazla ilişkilendirmenin yıllarıydı. Daha önceleri coğrafyanın dışında görülen eşitsizlik, yoksulluk, territorial ilişkiler ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi kavramlar coğrafyanın gündemi haline gelmiş ve bu sorunlara ilişkin farklı çözüm arayışları öne sürülmüştü. Benzer bağlam ve örüntülerle, özellikle kent hakkı ve kente dair konular da yine bu dönemde coğrafyacıların ilgi alanına

girmiş ve çok değerli çalışmalar üretilmiştir. Kentlerde var olan ve mekansal olarak farklılaşan eşitsizliği ve bu süreçlerin oluşturduğu temsiliyet, sosyal adalet ve kent hakkı gibi sorunlar üzerine eğilen Harvey (2016, s.283) 1973'te yayınlanan 'Sosyal Adalet ve Şehir' adlı kitabında radikal kentsel coğrafi kurama ilişkin şu görevleri saptamaktadır:

“Temeli sömürüde olan bir kentsellik, tarihin mirasıdır. Gerçekten insancıl bir kentsellik henüz yaşama geçirilmiş değil. Sömürüye dayanan bir kentsellikten, insan ırkının hak ettiği bir kentselliğe doğru olan yolu çizmek, devrimci kuramı bekleyen bir görevdir. Ve böyle bir dönüşümü gerçekleştirme görevi de devrimci kuramı beklemektedir.”

Smith (2013, s.149) ise; ilk defa 1984'te yayınlanan kitabında coğrafyanın var olan küresel ve bölgesel eşitsizliklere karşı yaklaşımını şu cümlelerle açıklamaktadır:

“Kapitalizmin eşitsiz gelişimi on yıldan biraz daha kısa sürede popüler, hatta moda bir araştırma konusu haline geldi. Bu durumun nedeni, kuşkusuz, 1960'lardaki toplumsal ayaklanmaların ardından Marksizm'e ilginin genel olarak yeniden artması ve bugün eşitsiz gelişim sürecinin tüm mekânsal ölçeklerde önceki tüm dönemlere kıyasla daha canlı ayrıntılarla sahneye çıkmasıdır.”

Kente dair öne sürülen farklı kuramsal tartışmalar kentin; kent hakkı, mekân mücadeleleri, temsiliyet sorunları, mekânsal ayrışma, mekanın üretim politikaları gibi konularını farklı düzlemlerden incelemekteydi. 1970'lerin politik ve krizli ortamının, siyasi coğrafyayı da hareket geçirdiğini öne sürmek mümkündür. 1970'li yıllarda coğrafyanın çok paradigmatlı süreçleri deneyimlemesi siyasi coğrafya ve jeopolitikle ilişkili kuramsal tartışmaların yeniden tanımlanmasına ve farklı perspektiflerden konunun incelenmesine olanak tanımıştır. Kapitalizmin coğrafya ile olan tarihsel ilişkisi ve bunların yarattığı toplumsal eşitsizlikler siyasi, ekonomik ve sosyal düzlemde coğrafyacılar tarafından incelense de jeopolitiğin yeniden canlanması için birtakım siyasi dengelerin ve güç ilişkilerinin belirginleşmesini beklemek gerekecekti. 1990'lara değin jeopolitik teorilerde küresel, bölgesel ve/veya yerel gücün kimde olacağına dair birtakım coğrafi öngörüler öne sürülmekteydi. 1991'de Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, ABD küresel güç olma yolunda önemli bir zafer kazanmıştı. İki kutuplu dünya, artık serbest piyasa koşullarının ve liberal yaşam anlayışının benimsendiği ABD'nin küresel gücüyle şekillenecekti. 1990'lı yıllarda ortaya çıkan *The End of History (Tarihin Sonu, Francis Fukuyama, 1992)*, *Clash of Civilizations (Medeniyetler Çatışması, Samuel P. Huntington, 1996)*, *The Grand Chessboard (Büyük Satranç Tahtası, Zbigniew Brzezinski, 1997)* gibi kuramsal çalışmalar geleceğin küresel gücünü belirlemeye ya da gelecekteki çatışmaların ne gibi faktörlere bağlı olarak gelişeceğini tanımlamayı hedefliyordu. Gerard Toal (Gearóid Ó Tuathail), Simon Dalby, John Agnew gibi siyasi coğrafyacıların katkılarıyla gelişen eleştirel jeopolitik kuram ise; farklı bir düzlemden hareket ediyordu. Devletlerin teritoryal mücadelelerinin jeopolitik biliminin temeli olduğu anlayışı, eleştirel jeopolitik kuramın tanınmaya başlamasıyla önemli sorular gündeme taşınmış ve tartışılmaya başlanmıştır.

4. ELEŞTİREL JEOPOLİTİĞİN KURAMSAL YÖNELİMLERİ

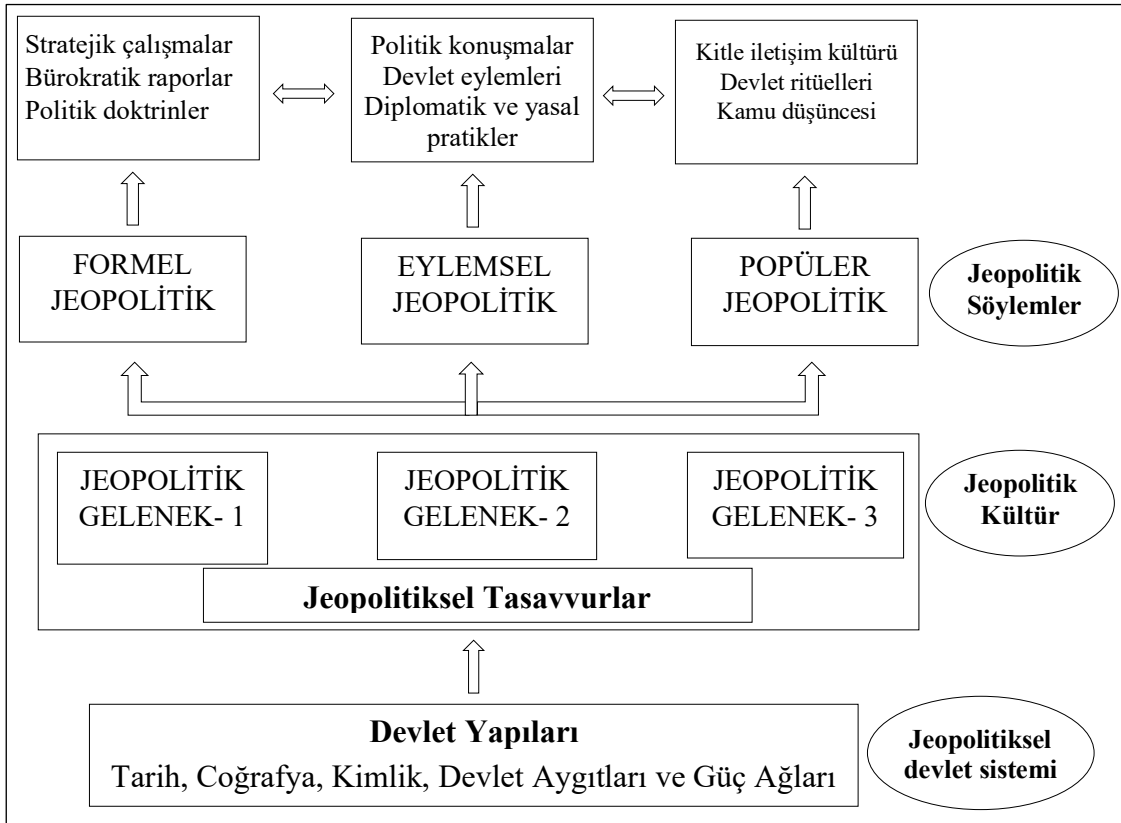
Eleştirel jeopolitik 1980'lerde siyasi coğrafya disiplini içerisinde doğan ve geleneksel jeopolitiğin eleştirisi olarak tanımlanabilecek bir akımdır. Çalışma konuları itibariyle çok geniş olan bu alanda çalışan başlıca akademisyenler, John A. Agnew, Simon Dalby, Gerard Toal, Klaus Dodds, Colin Flint gibi siyasi coğrafyacılarıdır. Eleştirel jeopolitiğin üzerinde durduğu başlıca konular ise on dokuzuncu yüzyıl siyasi coğrafya metinlerinin analizi, modern jeopolitik söylemin ve jeopolitik dönemlerin oluşumu ve bunların uluslararası siyaset üzerindeki etkileridir (Gökmen, 2010, s.217). Eleştirel jeopolitik kavramı, *Beşeri Coğrafya Sözlüğünde* (Gregory, Johnston, Pratt, Watts, Whatmore 2009, s.121) şöyle tanımlanmaktadır: “Michel Foucault, Jacques Derrida ve Gayatri Spivak'ın çalışmalarından ilham alan eleştirel jeopolitik, mekan ve siyasetin kesiştiği bir teori olmaktan ziyade; geleneksel jeopolitiğin normalleştirilmiş kategorilerinden ve anlatılarından kopukluk gösteren -yapısöküm- bir teoridir.” Flint ve Taylor (2014, s.48) ise, eleştirel jeopolitiğin ortaya çıkışını ve klasik jeopolitikten ayrılan yönlerini şöyle tanımlıyor:

“... Ayrıca bundan yaklaşık yüz yıl sonra, 1980'lerde yeni “eleştirel jeopolitik” siyasi coğrafyayı beşeri coğrafyadaki daha yakın dönem gelişmelerle ilişkilendirmiştir. Postmodernizmin geniş etkisi altında coğrafya manzaraları, medyanın ve gündelik davranışların yapı sökülümüne uğratıldığı ve güç ilişkilerini açığa çıkarmak için okunduğu “kültürel bir dönüş” yaşamıştır. Eski jeopolitikte coğrafyacılar devletlerin fiili uygulama ve davranışlarıyla ilgiliyken, eleştirel jeopolitikte coğrafyacılar devletlerin jeopolitik eylemlerini, genellikle de onaylamadan analiz ederler.”

Eleştirel jeopolitik, klasik jeopolitiğin güç iktidar eksenli teritoryal müdahalelerinin mantığından farklı olarak, küresel siyasette güç ilişkilerini kavramaya ve yorumlamaya yönelik bir anlayış gütmektedir. XX. yüzyılın başlarında ortaya konulan klasik teoriler, devletçi bir yönelimle iktidarların küresel güç ve siyasi müdahalelerine yön veriyor, hedef gösteriyor ve yerküreyi ele geçirmeye yönelik politik

amaçlara hizmet ediyordu. Eleştirel jeopolitik kuram, özelde siyasi coğrafya ve jeopolitik çalışmalarının genelde ise coğrafya disiplininin kimliğine kuşkuyla yaklaşılmasına yol açan bu kuramları, kendi döneminin siyasal ve toplumsal anlayışına uygun teoriler olarak değerlendirmektedir (Tuathail, 2006, s.1). Eleştirel jeopolitik kuram, felsefesini Frankfurt Okulu teorisyenlerinin pozitivist yaklaşıma ilişkin eleştirilerinden hareketle oluştururlar. Bilimsel bilginin salt pozitivist indirgemeci özelliğine karşıt olarak, kuramın düşünürleri postyapısalcı kuramdan hareketle bilgi/güç arasındaki ilişkileri ve bunların küresel, bölgesel, yerel mekâna yansımalarını sorunsallaştırır. Anaz (2012, s.24) da eleştirel jeopolitiğin postyapısalcı yönüne dikkat çeker ve bilgi/güç ekseninden hareket eden politikaların uygulanmasında coğrafya biliminden de yararlandığına göndermede bulunur. Klasik ve eleştirel jeopolitiği kıyaslayan Özsavaş-Atay (2016) benzer şekilde eleştirel jeopolitiğin siyasi ve sosyal ilişkilerde güç/bilgi ekseninde hareket ettiğini belirtir. Arıbaş (2007, s.11), eleştirel jeopolitiği, jeopolitiğin tek bir düzlemde ele alınmasından ve karar verici çevrelerin elitist değerlendirmelerinden çıkarıp toplumsal ve siyasal yaşamın genel yapısına uyarlamaya çalışan bir kuram olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda, eleştirel jeopolitiğin odak noktası, olağan ve tarafsız olduğu ileri sürülen modern jeopolitik uygulama ve pratiklerdeki gizil etki ve yönlendirmelerin analiz edilmesi, bu tür uygulamalardaki sübjektif algı ve tutumların afişe edilmesi ve bu tür yönlendirmelere etki eden siyasal güç ilişkilerin açığa çıkarılmasıdır. Başka bir ifadeyle, iktidar eksenli söylemleri yapısöküme uğratmak ve iktidar ilişkilerine dair çözümlemelerle, güç eksenli bileşenlerin derinlikli analizini serimlemeyi amaçlamaktadır.

Postyapısalcı kuramın temel fikirlerini politik düzlemde tanımlamaya çalışan eleştirel jeopolitik kuram “biz” - “öteki”, “doğu” - “batı”, “şer eksenli” - “küresel güney” gibi söylemlerden hareketle küresel ilişkilerin ardında yatan söylem dilini açığa çıkarmaya çalışır. Bu çalışmalarda söylem dilinin jeopolitik müdahalelerdeki önemi ve medyanın baskın güç olarak kendini göstermesi önemli güç mekanizmaları olarak değerlendirilir. Postyapısalcı kuramın temel savunularından olan modern zamanlarda gücün devlet tekelinde olmadığı iddiası, eleştirel jeopolitik kuramın da temel savlarından biri olarak yorumlanır. Sinema, ana akım medya, resim, edebiyat, şiir gibi unsurlar üzerinden güç ilişkileri jeopolitik uzamda farklı yansımaları gündeme getirebilir ve bu yansımalar hegemonik biçimlerde görülebilir. Tuathail’in (2006:8), geleneksel jeopolitiğin eleştirel yaklaşımını kavramsallaştırdığı bağıntısal formlar, Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Jeopolitik: Eleştirel jeopolitik bir kavramsallaştırma
(Tuathail, 2006, s. 8’den alıntılanmış ve yazarlar tarafından uyarlanmıştır).

5. POPÜLER JEOPOLİTİK ÇALIŞMALAR

Eleştirel jeopolitiğin çalışma alanlarından olan ‘popüler jeopolitik’ tanımı, büyük ölçüde medya unsurlarının güç ve eylemsel etkileri üzerinden çalışmalarını sürdüren bir alanı tanımlamaktadır. Ekonomik olarak gittikçe güçlenen film stüdyolarının merkezleri (Amerikan sinema endüstrisinin kalbi Hollywood, Hindistan’ın film endüstrisinde Hollywood’a rakip olarak çıktığı Bollywood endüstrisi vb.) izleyici kitlesinin algısını şekillendirmekte de oldukça önemli görevler üstlenmektedir. Çok sayıda izleyiciye ulaşan filmler üzerinde belirli bir mekan dokusu ve orayla ilişkili kavram setleri görülmektedir. Filmler üzerinden çeşitli kültürler sunulabilir, propagandalar yapılabilir ve/veya toplumun hafızasına belirli toplumların yaşam biçimine ilişkin bir tutum geliştirilebilir. Medya ve medyatik unsurlar yalnızca filmler üzerinden değil; aynı zamanda, diziler, komedi programları, küresel güç haline gelmiş çeşitli konulardaki dergiler (*National Geographic*, *Time* gibi kuruluşlar ve bunlar üzerinden yapılan yazılı ve görsel çalışmalar) ve ulusal/yerel gazeteler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Klaus Dodds, Sean Carter ve Joanne P. Sharp gibi siyasi coğrafyacılar ve jeopolitik uzmanları, eleştirel jeopolitiğin medyatik düzlemi ve buradaki dikotomik ilişkileri çeşitli çalışmalarla geliştirmektedir.

Sharp, Amerika’da ve tüm dünyada meydana gelen gelişmeleri yayımlamaya çalışan *Reader’s Digest* dergisini, bütünüyle olmasa da incelediği konu bakımından, Amerikan siyasi kültürünü inşa eden bilgi/güç kapsamında bir kurumsal yapı olarak tanımlamaktadır. Sharp (1996) eleştirel jeopolitik kuramdan hareketle gerçekleştirdiği çalışmasında, 1930 ve 1945 yılları arasında popüler bir Amerikan dergisi olan *Reader’s Digest*’teki Sovyetler Birliği ve komünizmi tanıtmaya çalışmaları incelemiştir. ABD’de, oldukça popüler bir dergide, SSCB’nin ve komünizmin nasıl yorumlandığını araştıran Sharp, dergide yayınlanan makaleleri analiz eden Sharp, 1930’ların ortasında dergide çıkan makalelerin Sovyetler Birliği ve yaşam biçimine karşı ağır eleştiriler içerdiğini belirtmektedir. 1937’de *Amerika Komünizmi Reddediyor* başlıklı bir makalede de şu cümleler yer almaktadır: “Rus komünistler, Rus halkının oy çoğunluğuyla seçilmiş bir il yönetimini anayasal kongrenin öncesinde arkadan bıcaqlayarak iktidarı elde ettiler ve bu durum komünist adayların altıya karşı bir oyla yenilmesinden sonra olmuştur” (Martin, 1937, s.110; akt: Sharp, 1996). Sharp’ a göre; Sovyetlerin siyasi, ekonomik ve sosyal olayları tehlikeli birer söylem olarak inşa ediliyor ve yıllara göre bu söylemlerin dili farklılaşıyordu. 1945’te aynı dergideki bir makalede Sovyetler’deki demokrasi anlayışı şöyle eleştiriliyordu: “Demokrasi, daha medeni olduğu için komünizmle temas halindeyken bir dezavantajdır. Demokrasi; hoşgörüyü, serbest tartışmaya, halkın aydınlanmasına, yaşamın değerine, bireyin saygınlığına, şeref ve gerçeği anlatmaya ve ahlak ilkelerine inanır” (Eastman, 1943, s.14; akt: Sharp, 1996). Dergilerde yer alan ifade biçimleri söylem analizinin önemli konuları arasında olduğu gibi, eleştirel jeopolitik çalışmalarda da sıklıkla başvurulan bir analiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Söylem dilinin etkin biçimde kullanılması Toal ve Dalby gibi jeopolitiğe eleştirel yaklaşanların bilgi/güç arasındaki ilişkisel formu ve buradaki coğrafyanın aracı rolünü ortaya çıkarma istemidir (Tuathail ve Agnew, 1992).

Soğuk savaş dönemi sonrasında Amerikan kültüründe filmler üzerinden gerçekleştirdiği bir diğer çalışmasında Sharp (2002), ABD’de de ulusal kimliğin inşasında yeni duygulanımlar ve yeni kimlik oluşturma çabalarını incelemektedir. Sharp, filmler üzerinden ulusal kimliğin maskülenizasyonunu ve yeni ABD kimliğini açıklamaya çalışmaktadır. Eleştirel jeopolitik kuramda, medyanın belirleyici bir etki yarattığı yadsınmaz. Dodds (2002) *Bosna’yı Çerçevelemek: Steve Bell’in Jeopolitik İkonografisi* adlı çalışmasında İngiltere’nin ünlü politik karikatüristi Steve Bell’in çalışmaları üzerinden Bosna krizinin eleştirel jeopolitiğini yapmaktadır. Klaus Dodds, Bell’in çalışmalarının Bosna katliamı sırasında yaşanan gelişmeleri çözümlenmek ve Batı’nın süreçlere ilişkin tepkisizliğini göstermek adına önemli olduğunu belirtmektedir. Günümüzde medyanın baskın bir güç olarak toplumların algılarını ve kimliklerini kolektif olarak oluşturmasından dolayı; medya çalışmaları, eleştirel jeopolitik kuramın temel çalışma konularındandır. Dodds (2007, s. 149), medyanın bu jeopolitik gücünün yalnızca yayın yapmasında değil aynı zamanda olaylar, insanlar ve yerlerin ‘çerçvelendiği’ bir biçimde oluşmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Popüler jeopolitik çalışmalarında filmler ve filmlere ilişkin politik, toplumsal ve kimliksel çıkarımlarla ilgili çalışmalar da önemli yer tutmaktadır (Carter ve McCormack, 2006; Dalby, 2008). Anaz ve Durcell (2010) *Kurtlar Vadisi Irak* filmi Türkiye’nin Ortadoğu’daki kurtarıcı rolünü yeniden yapılandırma konusunda önemli bir araç olarak yorumlamış ve filmin toplumun farklı kesimlerinde nasıl algılandığını incelemiştir. Çalışma, politik bir filmin eleştirel jeopolitik kuram üzerinden incelenmesi ve filmin toplumsal etkilerini de yansıtması bakımından önemlidir. Dodds (2005) ise; James Bond filmleri üzerinden soğuk savaş dönemi filmlerini incelediği çalışmasında, James Bond serisinin güçle olan ilişkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Filmlerde görülen mekan temsillerini önemli jeopolitik konuları olarak değerlendiren Dodds, popüler ve politik ilişkilerin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Dodds’a göre; James Bond filmlerinde tercih edilen mekanlar, oldukça stratejik öğeler barındırır. Küresel politik mekan kavramında ve yönetmede popüler jeopolitik öğelerinin ve bunlar arasındaki ilişkiler oldukça önemlidir başka bir deyişle, popüler jeopolitik çalışmalarında medya, sinema ve magazin gibi unsurlar, kolektif düşünce süreçlerini şekillendiren unsurlar olarak değerlendirilebilir.

6. FORMEL VE EYLEMSSEL JEOPOLİTİKLER

Eleştirel jeopolitiğin devletlerarası ilişkilere yaklaşımı da esnek dengeler üzerine kurulu, devletçi yaklaşımdan uzak bir şekilde ele alınmaktadır. Eleştirel jeopolitiğin önde gelen isimlerden Tuathail’ in (2003) ABD’nin Irak istilasına ilişkin çalışması, bu konuda iyi bir bakış açısı sunmaktadır. Tuathail, Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak’ın 11 Eylül saldırılarıyla ilişkisi olmamasına rağmen ABD tarafından hedef gösterilmesini “terörle savaş” “teröre karşı savaş” adı altında bir söylemle geliştirildiğini ve 2004’te yapılacak Bush’un yeniden seçimine de bir altlık olacağı şeklinde yorumlamıştır. Bu dönemde ABD’nde toplumda görülen Ortadoğu’ya karşı geliştirilen ‘terör karşıtı’ söylemleri gözler önüne seren Tuathail bu ikili yapıyı şöyle özetlemektedir:

“... 2001 terörist saldırılarıyla açığa çıkan duygusal tsunami, çoğu Amerikalı için güçlü bir somatik oluşturan kapsamlı ve derin bir olaydır. “9/11”, kısaca tanımıyla, milyonlarca Amerikalı için, anlamlı bir ifadedir ancak bunun ötesinde deniz aşırı ülkelere karşı yabancılaşan bir yankılamayı içinde bulunduran bir ifadedir. Takvimdeki rakamlar, Birleşik Devletler’deki medya ve siyasi sınıf için etkili bir bellek bankası halini ve dolayısıyla, ulusu dolduruşa getirecek medyatik bir anı anımsatıyor. 9/11, çağdaş Amerika’daki jeopolitiğin somatik bir mihveri, dünyayı radikal bir “küçülmeye” doğru “hayırlı” ya karşı “şer”, “medeniyet” ve “özgürlüğe” karşı “kötülük yapanların” ve “teröristlerin karikatürize edilmiş dünyası ve başkanlık konuşmalarında “diktatör” ve “tiran” olarak tarif edilen hikaye kitabı karakterleri gibi çocuksu kategoriler ve kimliklerle tanımlanan ve doğrulayan bir anıdır.”

Harvey (2015, s. 2-3) de benzer şekilde, ABD’ nin Ortadoğu’daki yönelimlerinde kullandığı özgürlük ve demokrasi söylemlerine sıklıkla başvurduğunu belirtmektedir. ABD’nin bölgeye ilişkin faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdüğü 2004 yılı eylül ayında Başkan Bush’un şu cümleleri durumu özetlemektedir:

“Amerika’nın yeni yüzyılda özgürlük davasına önderlik edeceğine inanıyorum, Ortadoğu’daki milyonlarca insanın, sessiz sedasız da olsa, özgür olmayı dilediklerine inanıyorum. Fırsat verilse, insanın şu ana dek tasarlamış olduğu en şerefli yönetim biçimine kucak açacaklarına inanıyorum. İnanıyorum çünkü özgürlük Amerika’nın dünyaya armağanı değil, kadiri mutlak Tanrı’nın dünyadaki her kadın ve erkeğe armağanıdır.”

Jeopolitiğin sınırları geniş bir düzlemde incelenmekte ve güç dengeleri karşılaştırmalı olarak yorumlanmaktadır. Jeopolitik uygulamaların mekana ve yere yansımaları bu çalışmaların temel hareket noktalarını oluşturmaktadır. Power ve Mahan (2010) 1978’den beri dış pazara açık hale gelen Çin’in Afrika devletleri ile yakınlaşmasını inceledikleri çalışmada; eleştirel jeopolitik ve jeoekonomi üzerinden analizler yapılmış ve giderek büyüyen Çin’in diğer devletlerle olan ilişkisi -her ne kadar barışçıl söylemlerle ifade edilse de- Batı’daki endüstrileşmiş ülkelerinin dış devletlerle olan ilişkisine benzer biçimde olduğu düşünülmektedir. Power & Mahan Afrika devletlerine uygulanan düşük faizli kredilerin cazip geleceğini öne sürmekte ve son noktada karar vericilerin Afrikalı siyasiler olduğunu hatırlatmaktadır.

Eleştirel jeopolitik kuramından hareketle tasarlanan çalışmaların yapısı, açıklanan örneklerde de belirtildiği gibi, dikotomik ilişkiler ve karşılaştırmalı söylemlerden oluşmaktadır. Kuramın dili, doğası gereği eleştireldir ve yanlı bir biçimden mümkün olduğunca uzak durarak yer’e ilişkin gelişen politikaları sorgular. Küreselleşmenin ve kapitalizmin yer küre üzerindeki hakimiyetinin artması, XXI. yüzyılda görülen kitlesel göçler, küresel iklim değişikliğinde kapitalizmin krizleri ve küresel sermayenin yarattığı eşitsizlikleri kavramak ve çözümlenmek adına; eleştirel jeopolitiğin yaklaşımları, siyasi coğrafya ve uluslararası ilişkiler alanlarına önemli katkılar sunmaktadır.

7. SONUÇ

Yeryüzünün farklı bölgelerinin paylaşım alanlarına dönüştürüldüğü XX. yüzyılda klasik jeopolitik kuramlarının etkili olduğu yadsınmaz bir gerçekliktir. XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında sanayileşme süreçlerini tamamlamaya ve politik güçlerini baskın kılmaya çalışan Almaya, İngiltere ve ABD gibi gelişkin ülkelerde ortaya çıkan bu kuramlar, siyasi mücadelenin ve yayılma politikalarının ideolojik ve “bilimsel” kuramları olarak yorumlanabilir. İktidar eksenli jeopolitik kuramlar, XX. yüzyıl başlarında faşist, sosyalist, liberal vb. birçok politik düşünceye yön vermiş ve devletlerarası rekabeti arttıran, ortaya çıktıkları dönemin politik ortamıyla ilişkilendirilen düşüncelerdir. İki dünya savaşı arasında var olan sorunlara bilimsel çözümler sunmayı amaçlayan ve sosyal bilim pratiğinin pozitivist indirgemeciliğine karşı çıkan Frankfurt Okulu teorisyenlerinin, eleştirel sosyal bilimlerin geleneğinin ortaya çıkmasında önemli katkıları olmuştur. Adorno, Horkheimer, Marcuse ve daha sonraları Habermas gibi düşünürlerin öncülüğünde oluşan ‘eleştirel teori’ sosyal bilimlerin metodolojisini farklı bir düzlem ve perspektif üzerinden inceleyerek XX. yüzyılda kapitalizmin birey ve toplum üzerindeki tahakkümünü yorumlamaya çalışmışlardır. Politika, ekonomi, sanat ve kültür gibi birçok farklı alanlardan hareketle yola çıkan bu düşünürler sosyal bilimlerin tarihinde de önemli bir kırılma ve dönüşüm noktası yaratmıştır. 1960’lı yıllarda ortaya çıkan politik ve siyasi gelişmeler, (1968

Devriminin toplumsal hareketleri ve ABD'nin Vietnam müdahaleleri gibi) sosyal bilimlerin farklı bir düzlemde yorumlanmasına sebep olmuştur. Coğrafyanın pozitivist geleneğine “eleştirel” yaklaşan ve farklı yaklaşımlarla beşeri coğrafyada çok paradigmatlı bir evrilmeye yol açan bu bilimsel yönelimler, siyasi coğrafya çalışmalarını da yeniden gündeme getirmiştir. Yine de jeopolitik kuramın “şaiBELİ” yapısını sorgulamak için 1980’li yılları beklemek gerekecekti.

1980’lerde jeopolitiğin güç eksenli/devlet yanlı bilim yapma pratiği sorunsallaştırılmış ve eleştirel jeopolitik kurama ilişkin çalışmalar 1990’larla birlikte; önem kazanmaya başlamıştır. Eleştirel jeopolitik kuramın tanımına, yöntemine ve örnek çalışmalarına ilişkin literatür; uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve siyasi coğrafya bölümlerindeki araştırmacıların katkılarıyla gerçekleşmiştir. Kuram, XXI. yüzyılın politik güç ilişkilerini eleştirel yaklaşımla ele alan, küresel güç savaşım ve paylaşımlarının yanı sıra, bu tür rekabet ve çatışmaların yarattığı/ dayattığı hegemonik düzenlerin arkeolojisini açığa çıkarmayı amaçlayan bir konumda yer almaktadır. Kuramın eleştirel doğası gereği, jeopolitik fikirler ya da yeni hedefler göstermek yerine; ilişkileri anlayıp yorumlama çabası ön plandadır. Bu haliyle, klasik jeopolitik kuramlardan ve SSCB’nin dağılmasından sonra ortaya çıkmış teorilerden ayrılmaktadır. Gökmen’in (2010, s.218) ifadesiyle, günümüz modern jeopolitik söylemin baskın üretimi ve gündelik yaşama ilişkin etkilerini Foucaultcu bir yaklaşımla ifade etmektedir:

“Eleştirel jeopolitik, modern jeopolitik söylemin güç ve bilgi arasındaki ilişkisinin bir sonucu olduğunu iddia etmektedir. Buna göre güç bilgisi; bilgi de gücü doğurmaktadır. Bu çerçevede, jeopolitik söylem, hem uluslararası politikaya ilişkin pratiği hem de bireylerin uluslararası ilişkilere yönelik algısını doğrudan etkilediği için hayati bir önem arz eder. Eleştirel coğrafyacılar göre modern jeopolitik söylem keşifler çağıyla, Amerika, Afrika gibi bölgelerin, yani “öteki”nin keşfiyle ortaya çıkmıştır ve ikili zıt tanımlamalar üzerine kuruludur. Dolayısıyla bu süreçte coğrafyacılar da önemli bir rol oynamıştır. Mevcut çalışmada söz konusu karşıtlıkların temelinde yatan en önemli nedenlerden birinin hegemonik söylemin doğası olduğu öne sürülmüştür.”

Günümüzde, yaşadığımız yüzyılın doğasına uygun olarak, eleştirel jeopolitik kuram, ortaya çıkan gelişmelerin çok boyutlu jeopolitik yansımaları olduğunu öne sürmektedir. Bu yüzyılda, politik unsurlar çok daha hızlı gelişebilmekte, ortaya çıkan gelişmeler hızla tüketilmekte; mekân ve siyasete ilişkin gelişmeler de hiç olmadığı kadar belirgin ve hızlı bir biçimde değişim ve dönüşüm geçirmektedir. Yeni milenyum ve sonrasında hız kazanan bilgi teknolojileriyle birlikte, güç ilişkileri de farklı coğrafi aparatlar üzerinden değerlendirilmekte ve jeopolitiksel bir dönüşümü gerçekleştirmektedir. Küreselleşmenin yarattığı sorunlar ve kapitalist devletlerin küresel mekânı kontrol etme çabalarının hız kazandığı günümüz dünyasını anlama ve çözümler geliştirebilme noktasında eleştirel jeopolitik kuram oldukça önemli bir yaklaşım sunmaktadır. Bu durum, *jeopolitik* kavramına getiren anlamları da dar bir merkezden çıkarıp toplumsal olana ve bilgi/güç ekseninin oluşturduğu yapıların anlaşılmasına doğru yöneltmiştir.

Türkiye’de, siyasi coğrafya literatüründe bu kuram, çeşitli kitap ve makalelerde tanımlanmıştır. Bunun ötesinde; eleştirel jeopolitik kuramdan hareketle tasarlanmış çalışmalara neredeyse yok denilecek kadar az rastlanmaktadır. Türkiye’de siyasi coğrafya literatüründe genellikle (klasik) jeopolitik teoriler içerisinde bir alt başlık ya da özet bilgi olarak verilen eleştirel jeopolitik kuramın tanıtılması ve genç coğrafyacılar tarafından kavranmasının modern siyasi coğrafya literatürüne önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Güncel jeopolitik kuramların takip edilmesinin ve bu yönde yapılacak çalışmaların, Türkiye gibi siyasi süreçlerin yoğun yaşandığı bir coğrafyada hem toplumsal gelişme hem de akademik çevrenin ilerlemesi ve küresel gelişmelere ilişkin farkındalıkların analiz edilmesi açısından önemli olacağı muhakkaktır. Bu temel amaçtan yola çıkarak gerçekleştirilmiş çalışmanın ise; eleştirel jeopolitik kuramın temel noktalarını kavrama ve örnek çalışmalardan hareketle bir çerçeve sunma konusunda yararlı olacağı kanısındayız.

Ezcümlle, eleştirel jeopolitiğe ilişkin temel yaklaşım, klasik jeopolitik söylemlerin ve temel varsayımların sorunsallaştırılmasıyla başlar. Bu bağlamda devlet/otorite/güç eksenli söylem ve pratiklere kuşkuyla bakar ve tek doğrunun güç eksenli yapının değil, birden fazla olası doğrunun ve gerçekliğin olduğunu savunur. Bu bağlamda mekânsal örüntülere dayalı farklı politik yapı ve inşa edilen ya da inşa edilebilecek aygıtsal unsurların varsılığına dikkat çeker. İnşa edilen politik yapıların hem içsel hem de dışsal gözetimine mercek tutar ve tarafsızlığın ya da objektif yapılanma söylemini bir kandırmaca olarak görür ve sorunsallaştırır. Güncel bir örnekle konunun anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak gerekirse; Suriye savaşına katılan Rusya’nın çatışma veya barış süreçlerine karar vermesi ya da bu minvalde hayata geçirdiği her türlü hamle “Eylemsel/ pratiksel jeopoliktir. Uluslararası düzlemde yapılan görüşmeler, anlaşmalar (Rusya, İran ve Türkiye’nin katılımıyla gerçekleştirilen Soçi toplantıları gibi) ve tüm bunların altlığını inşa eden bürokratik ve akademik çalışmaların üretilmesi “Formel/resmi jeopoliktir. Başta basın yayın olmak üzere (radyo, televizyon, gazeteler), müzik, sinema ve sosyal medya üzerinden yapılan piar çalışmaları (halkla ilişkiler) da popüler jeopolitiğin kapsamını oluşturmaktadır. Sonuç olarak, klasik jeopolitiğin aksine, eleştirel jeopolitiğin çok fazla aparatı ve bu aparatları hayata geçirecek birçok politik yaklaşıma dair pratiklerin olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akengin, H. (2010). *Siyasi coğrafya insan ve mekan yönetimi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Anaz, N., Purcell, D. (2010). Geopolitics of film: Valley of the wolves -iraq and its reception in turkey and beyond. *The Arab World Geographer* 13(1), 34–49.
- Anaz, N. (2012). Siyasi coğrafyada yeni eğilimler ve popüler jeopolitik. M. Gökmen, N. Anaz, M. Özkan (Ed.), *Batı Medyasının Ortadoğu Tasavvuru* içinde (s. 17-38) . İstanbul: İlke Yayıncılık..
- Arıbaş, K. (2007). *Küresel çağda siyasi coğrafya*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bağçe, H. E. (2015). Sunuş. H. E. Bağçe (Ed.) *Frankfurt Okulu* içinde (s. 7-18), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Balkız, B. (2004). Frankfurt okulu ve eleştirel teori: Sosyolojik pozitivistimin eleştirisi. *Sosyoloji Dergisi Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını*. 12-13, 135-158.
- Carter, S., McCormack, P. D. (2006). Film, geopolitics and the affective logics. *Political Geography*. 25 228–45.
- Dalby, S. (2008). Warrior geopolitics: Gladiator, black hawk down, and the kingdom of heaven. *Political Geography* 27 (4), 439–55.
- Defay, A. (2005). Jeopolitik. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Dodds, K. (2002). Enframing bosnia: The geopolitical iconography of steve bell. *Gerard O. Tuathail & Simon Dalby* (Eds.). In *Rethinking Geopolitics* (pp. 170-197). London: Routledge.
- Dodds, K. (2005). Screening geopolitics: James bond and the early cold war films (1962–1967). *Geopolitics*, 10(2), 266-289.
- Dodds, K., (2007). *Geopolitics a very short introduction*. London: Oxford Press.
- Flint, C., & Taylor, P. J. (2014). *Siyasi coğrafya*. (F. Ereker, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Fouberg, E. H., Murphy, A. B., & de Blij, H.J. (2009). *Human Geography: People, place and culture*. John Wiley & Sons.
- Gökmen, S.R. (2010). *Geopolitics and the study of international relations*. (Doctoral dissertation).Retrieved from: <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12612289/index.pdf>.
- Harvey, D. (2016). *Sosyal adalet ve şehir*. (M. Moralı, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2015). *Kozmopolitlik ve özgürlük coğrafyaları*. (Z. C. Başeren, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lacoste, Y. (1998). *Coğrafya savaşmak içindir*. (A. Arayıcı, Çev.). İstanbul: Özne Yayınları.
- Örs-Birsen, H. (2016). İdeoloji: Karmaşık dünyayı anlaşılır kılmak. H. Birsen Örs (Der.) *19.Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* içinde (s. 3-45). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özgen, N. (2010). Bilim olarak coğrafya ve evrimsel paradigmaları. *Ege Coğrafya Dergisi*, 19(2), 1-25.
- Özsavaş-Atay, S. (2016). Klasik jeopolitik yaklaşımlar ve eleştirel jeopolitik söylem. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 144-155.
- Öztürk, M. ve Karabağ, S. (2013). Coğrafyada paradigmlar. *Journal of European Education*, 3(1), 8-32.
- Power, M. & Mohan, G. (2010). Towards a critical geopolitics of china's engagement with african development. *Geopolitics*, 15(3), 462-495.
- Sharp, J. P. (1996). Hegemony, popular culture and geopolitics: The reader's digest and the construction of danger, *Political Geography*, 15(6/7), 557–570.
- Sharp, J. P. (2002). Reel geographies of the new world order: patriotism, masculinity, and geopolitics in post-cold war american movies. In *Rethinking Geopolitics* (pp. 164-181). London: Routledge.
- Smith, N. (2017). *Eşitsiz gelişim doğa, sermaye ve mekanın üretimi*. (E. Soğancılar, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Tuathail, G. & Agnew, J. (1992). Geopolitics and discourse: Practical geopolitical reasoning in american foreign policy, *Political Geography*, 11(2), 190–204.
- Tuathail, G. (2003). “Just out looking for a fight”: American affect and the invasion of iraq. *Antipode*, 35(5), 856-870.
- Tuathail, G. (2006). General introduction: Thinking critically about geopolitics. G.Tuathail, S. Dalby & P. Routledge (Eds.), In *The Geopolitics Reader* (2nd Ed.) (pp. 1-14), Abingdon: Routledge
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2017). *Coğrafya, geçmiş, kavramlar, coğrafyacılar* (5.bs.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Yavan, N. (Eylül, 2005). *Bilim felsefesi bakımından coğrafyada pozitivist yaklaşım*. *Ulusal Coğrafya Kongresi 2005'te sunulan bildiri kitabı* 405-414. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.